

Б. Є. Захаров

НАПРЯМИ І ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1956–1987)

Дослідження з історії дисидентського руху в Україні і в цілому в СРСР з'явилися паралельно з розвитком самого руху. Дисидентська еліта з самого початку намагалась зрозуміти свою місію та свої витoki. У публіцистичних, правозахисних працях дисидентів можна простежити поступовий розвиток осмислення проблем радянського тоталітаризму й антитоталітарного руху. Оскільки це був погляд ізсередини, а самі праці дисидентів були ледь не першопричиною переслідувань, то їх скоріше слід віднести до джерел, аніж до історіографії. До них відносяться: «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола¹, «Українські силуети» Михайла Хейфеца², «Право жити» Юрія Бадзьо³ та багато-багато інших.

Перші власне історичні дослідження дисидентського руху в СРСР і, зокрема, в Україні, з'являються на Заході. Насамперед відзначимо фундаментальну працю Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период»⁴, де систематично викладено історію національних, релігійних та правозахисних рухів. Вперше книга була видана у США 1984 року. Історія українського національного руху посідає в ній одне з провідних місць, недарма вона йде першим розділом, який за обсягом більший за інші і поступається лише розділу, присвяченому загальносоюзному демократичному рухові.

Тема українського дисидентства привернула особливу увагу вітчизняних істориків лише після здобуття Україною незалежності. З'явилися дослідження Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Ю. Зайцева⁵, В. Кіпіані⁶, Т. Батенка⁷ і деяких інших істориків.

Георгій Касьянов першим використав у своїй праці недоступні раніше архівні матеріали⁸. У ній він ретельно досліджує й детально аналізує розвиток руху опору інтелігенції кінця 1950-х – середини 1980-х років. Однак у цій роботі автор свідомо висвітлює тематику саме інтелігентського руху національно-демократичного спрямування, оминаючи або применшуючи роль інших дисидентських течій. Можна погодитися з Анатолієм Русначенком, що того ж бракує і праці Ю. Курносова⁹.

Найбільш повним дослідженням історії українського дисидентського руху є монографія А. Русначенка¹⁰. У ній акцентовано увагу на національному, культурницькому, правозахисному й робітничому рухах в Україні середини 1950-х – початку 1990-х років. Автор демонструє спадкоємність і безперервність українського національного руху, який відіграв значну роль у здобутті Україною незалежності. У роботі використані малодоступні і невідомі джерела. Книга також містить цікаву й дуже показову добірку джерел з історії руху опору, репресій тощо.

У співавторській праці Ю. Данилюка і О. Бажана висвітлюється історія різних дисидентських течій в Україні: український національний рух, кримсько-татарський рух за повернення на батьківщину, єврейський рух за еміграцію, релігійні рухи тощо¹¹. Монографія побудована на великій кількості джерел і містить багато інформації; надається хроніка подій. Але з багатьма визначеннями і висновками важко погодитися.

Історія дисидентського руху в Україні є головною сюжетною лінією загальної історії України у 50–80-ті роки ХХ сторіччя. Для того щоб оцінити масштаби ди-

сидентського руху, треба визначитись, кого вважати дисидентом. Фактично, це питання вирішувалось п'ятим управлінням КДБ – дисидентами ставали інакодумці, що потрапляли під його пильне око і до яких застосовувались репресії.

З 1989 р. Харківська правозахисна група (ХПГ), співробітником якої є автор статті, складає список осіб, котрі стали жертвами політичних репресій у післясталінські часи. Було створено базу даних в'язнів Дубровлагу, які утримувалися там з 1953 р. і пізніше, на основі облікових карток. Оскільки з 1961 р. політв'язні утримувалися тільки в Дубровлагу і Володимирській в'язниці (пізніше додалися чотири колонії Пермлагу та Чистопольська в'язниця замість Володимирської), можна стверджувати, що ХПГ має у своєму розпорядженні прізвища всіх політичних в'язнів, засуджених за певними статтями КК, починаючи з 1961 р., і велику їхню частину за період 1953–1961 рр. Українська частка цих списків складає близько 3200 прізвищ. Протягом 20-ти років ХПГ вдалося отримати певні відомості про приблизно 2700 політичних в'язнів, а щодо понад 440 в'язнів, засуджених за статтями 54, 54–1а, 54–1б, 54–1в Кримінального кодексу в редакції 1927 р. та інших, подробиці репресій невідомі, а самі вони не були реабілітовані.

Політичні репресії мали судову та позасудову форми. Судові справи тих, хто був засуджений і реабілітований, доступні і є одним з важливих джерел, але треба мати на увазі, що вони містять обмежену інформацію. Щоб уявити обсяг цієї інформації, наведемо деякі дані, що були оприлюднені на першій міжнародній конференції з історії дисидентського руху в СРСР 30–31 серпня 1992 р. Після серпневого путчу 1991 р. Конституційний Суд Росії доручив експертам Комітету з прав людини ВР Російської Федерації, очолюваного Сергієм Ковальовим, визначити характер взаємовідносин Президії ЦК КПРС з КДБ та їх причетність до репресій проти дисидентів. Експерти А. Рогінський, М. Охотін та М. Петров вивчали документи так званого Президентського архіву й оголосили наступні дані.

З 1958 до 1986 року було засуджено за «політичними» статтями (58, а потім 70 та 190 прим. ст.ст. КК Російської Федерації та їх аналогів у КК інших республік, у КК УРСР відповідно 56, 62, 187 прим.) близько 6000 осіб¹². Тут не враховані:

- засуджені за відмову від служби в армії, а також засуджені «за віру» за різними іншими статтями КК;
- засуджені за сфальсифікованими кримінальними справами (один з поширених прийомів КДБ);
- автори анонімних антирадянських листівок (цю категорію осіб КДБ вишукував різними засобами; з 1975 по 1988 рік було виявлено більш ніж 160 000 листівок і знайдено 849 їх авторів, з них не більше 7% було засуджено, решта потрапила до психлікарень)¹³;
- жертви зловживань «репресивної психіатрії» (частина з них потрапила до психлікарень за вироком суду, частина – без будь-якого вироку);
- жертви позасудових розправ – політичних вбивств, побиття тощо.

Крім судових репресій, КДБ широко застосовував більш м'які позасудові методи впливу та покарання інакодумців. Йдеться про так звану «профілактику», коли певних осіб викликали до КДБ, до першого відділу установ або до парткому для «спасенної» бесіди, виявлення ставлення до тих чи інших подій, для попередження про те, що слід негайно припинити спілкування з іноземцями, припинити антирадянську діяльність – читати й поширювати антирадянські книжки, вести антирадянські розмови тощо, бо інакше не уникнути арешту і табору. Водночас намагалися отримати інформацію про людей, які цікавили органи КДБ. Так, співвідношення «профілакторованих» до арештованих за 190 прим. або 70 статтями КК та їх аналогами складало приблизно 96 до 1. Тобто

з травня 1967 р., коли було створено за ініціативою Ю. Андропова п'яте управління, було «профілактовано» більш ніж півмільйона осіб.

Ще кілька цікавих деталей. Регулярно раз на три дні КДБ надсилав до Політбюро інформаційний бюлетень – дві-три сторінки машинопису. У кожному третьому бюлетені була згадка про настрої у робітничому середовищі проти режиму. Від 1967 до 1986 року КДБ розкрив близько 6000 підпільних організацій (скільки їх було висмоктано з пальця, аби виправдати свою необхідність?)¹⁴.

Усі ці дані стосуються всього радянського простору, цифри по Україні окремо за цей період невідомі. Але в Україні дисидентський рух був найсильнішим порівняно з іншими республіками колишнього СРСР. Про це свідчить багато даних, зокрема і спогади дисидентів. Іван Гель розповідає: «Я приїхав до Мордовії в так званий посьолок Явас-11 ... табір, який нараховував біля 2000 чоловік, 950 там було українців»¹⁵. Враховуючи масштабність українського руху, можна припустити, що українська «пайка» серед загальної кількості тих, що потрапили до поля зору КДБ, сягає близько половини, тобто йдеться про сотні тисяч осіб.

Хто ж ставав дисидентами? Це були абсолютно різні люди із різними поглядами, у кожного були свої причини бути незгодним із тоталітарним режимом. Переважали особисті мотиви – зіткнення з несправедливістю, жорстокістю і підступністю радянської влади. Так, за природне бажання жити у власній незалежній державі страждали тисячі українців; на безстрокове заслання був приречений кримсько-татарський народ; переслідувалися євреї; руйнувалися православні та уніатські храми; заборонялися або обмежувалися можливості протестантських релігійних течій, зрештою, репресій зазнавали люди, які прагнули говорити правду, боролися за права людини; піддавалися репресіям навіть марксистки, переслідувалися у «пролетарській державі» й робітники, які виборювали кращі умови життя і праці.

Український національний дисидентський рух в цілому можна охарактеризувати як рух за національне визволення. Він фактично не припинявся з кінця Другої світової війни. Згадаймо, що й раніше українське селянство особливо затято опиралося колективізації, наслідком чого був голодомор 1932–1933 років, який позбавив життя, за різними оцінками, від трьох до восьми мільйонів людей.

Український народ – єдиний народ, який воював і проти коричневих, і проти червоних. Наймасовіша організація – *Організація Українських Націоналістів (ОУН)* – очолила боротьбу спочатку проти німецького нацизму, а потім проти комунізму. Створена нею *Українська Повстанська Армія (УПА)* спершу воювала на два фронти з Вермахтом та Червоною Армією, а з 1944 р. вела партизанську війну проти радянських військ аж до початку 50-х років, причому окремі загони протрималися до 1954 р.

Радянська історіографія подає вояків УПА як бандитів, що грабували та вбивали жінок, старих та дітей, чинили єврейські погроми. Тепер стало очевидно, що це чергова радянська фальсифікація історії. Перегляд Генеральною прокуратурою України справ колишніх бійців УПА показав, що переважна їх більшість бандитами не були. Відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій», справи бійців УПА переглядаються в індивідуальному порядку, і вони реабілітуються, якщо не були учасниками бандформувань¹⁶; у Львівській області до початку 1992 р. було переглянуто понад 10 000 справ, і лише 80 осіб не було реабілітовано¹⁷. Крім того, стали відомими факти масових убивств мирного населення співробітниками НКВС, перевдягненими у форму вояків УПА.

Після розгрому 1954 р. останніх частин Української Повстанської Армії боротьба з радянським тоталітарним режимом почала набувати нового характеру – за кілька ро-

ків було створено нові організації, що прагнули продовження справи ОУН (*Об'єднана партія визволення України, Український національний комітет* тощо).

Про розмах підпільного руху в Україні у 50-ті роки ХХ ст. свідчать такі цифри: за даними КДБ, протягом 1954–1959 років в Україні ліквідовано 183 «націоналістичних та антирадянських угруповання», засуджено 1879 чоловік; із них 46 угруповань, у яких налічувалось 245 чоловік, у середовищі інтелігенції та молоді¹⁸.

Попри масові репресії, національний рух протягом 1950–1960-х років був локалізований саме на Заході України. У цих організаціях превалювала національна ідея¹⁹. Для характеристики демократичної частини українського національного руху цілком підходять слова Степана Бандери з радіоінтерв'ю 1954 р.: «Український націоналізм бореться проти тоталітаризму, расизму й усякої диктатури та застосування насильства. Назва «український націоналіст» співзвучна назві «український патріот»»²⁰.

Після ХХ з'їзду КПРС розпочався процес обережної десталінізації й певної демократизації радянського суспільства, а в Україні та інших республіках Радянського Союзу почав зароджуватися дисидентський рух. З'являлися організації, які намагалися діяти легальними методами, спираючись на пропаганду та агітацію серед населення, наприклад, *Українська Робітничо-Селянська Спілка* (1959–1961 роки), де запропоновану В. Луцьківим ідею підпільної збройної боротьби було відкинуто як застарілу й неефективну²¹.

Наприкінці 1950-х років з'явилася нова течія, що уособлювала цілий етап розвитку українського національного руху. Вона дістала назву руху «шістдесятників». Основою його склали молоді люди, розбуджені хрущовською «відлигою» – видатні поети, письменники, художники, публіцисти, історики: Іван Світличний, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець, Василь Стус, Валерій Шевчук, Алла Горська, Людмила Семикіна, Опанас Заливаха, Галина Севрук, Стефанія Шабатура, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Євген Сверстюк, Михайло Брайчевський та інші. Основний пафос руху – боротьба з русифікацією, відродження національної культури. Першими культурницькими організаціями стали *Клуби творчої молоді (КТМ)*.

Головною заслугою шістдесятників є зруйнування утопії про «нову» радянську культуру, про «нову» радянську людину і повернення до загальносвітової культури. Поверталися загальнолюдські цінності: віра в Бога, Душа, Вічність. Рух шістдесятників пройшов складний еволюційний шлях від культурологічного нонконформізму до відвертого громадянського протистояння владі.

З 1963 р. більшість літераторів-шістдесятників припинили друкувати. Відповідно на ці заходи влади було поширення творів у самвидаві й тамвидаві. Український самвидав був в основному зосереджений на національній проблемі. Поширювався й російський самвидав. Скажімо, Леонід Плющ розповсюджував у Києві привезені з Москви рукописи і водночас організував переклад російською мовою найкращих творів українського самвидаву для передачі до Москви та за кордон. Так світ дізнався про книжки Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»²² та «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола²³.

Спочатку шістдесятники друкувалися в Чехословаччині й Польщі, а згодом у Західній Європі, США, Канаді. Таким чином культура шістдесятників стала відомою західному читачеві. Велику роль у цьому процесі відіграв мюнхенський журнал «Сучасність».

1965 року прокотилася перша хвиля репресій. Восени були заарештовані в Києві – І. Світличний, П. Моргун, О. Мартиненко, І. Русин, Є. Кузнецова, Я. Геврич, М. Гринь

та інші; у Львові – Михайло й Богдан Горині, І. Гель, М. Осадчий, М. Косів, С. Батурін, Г. Садовська, М. Зваричевська, М. Масютко, Я. Менкуш; у Тернополі – І. Герета, М. Чубатий; у Луцьку – В. Мороз, Д. Івашенко; в Івано-Франківську – М. Озерний, В. Іванишин, О. Заливаха; в Одесі – С. Караванський. Трохи пізніше навесні 1966 р. в Житомирі заарештували А. Шевчука²⁴.

Арешти 1965 р. викликали великий резонанс. Як написав Валентин Мороз у 1970 р., «Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 1965 року не загальмували, а прискорили українське відродження. Ера великого страху минула. Арешти не налякали, а викликали велику зацікавленість не тільки на Україні, але й в усьому світі»²⁵. Репресії також відсіяли тих, хто був неготовий до протистояння режиму.

У певному сенсі переломним став 1968 р. «Празька весна» остаточно довела утопічність і лицемірство комуністичної ідеології всім, хто ще мав сумніви. Міф про «соціалізм з людським обличчям» був остаточно розчавлений гусеницями радянських танків у Чехословаччині. З цього часу починається масштабна кампанія петицій, які підписувала велика кількість людей. Ці кампанії в основному були загальносоюзними. Українські дисиденти брали у них участь разом з представниками інших дисидентських рухів різних республік. «Підписанти» каралися владою звільненням з роботи, з посад, виключенням з партії. Після подій у Чехословаччині їх охопила загальна депресія. Рух опору набув трагічних форм: 5 листопада 1968 р. вчитель, колишній оунівець і політв'язень сталінських таборів Василь Макуха вийшов на Хрещатик, підпалив себе, і, палаючи, біг і кричав: «Хай живе вільна Україна!». Через два дні він помер у лікарні від опіків. 10 лютого 1969 р. Микола Береславський також вирішив здійснити акт самоспалення біля пам'ятника Шевченку. Проте погодні умови – сніг та холод, а також відсутність достатньої кількості народу змусили Береславського перенести акцію до вестибулю Київського університету. Він повісив на себе плакати: «Боріться за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури», почав промову і перед тим, як спробував себе підпалити, його схопили і потягли до КДБ. Миколі Береславському інкримінували статтю 62–1 КК УРСР і засудили до 2,5 років таборів суворого режиму²⁶.

У 1971 р. виникла перша в Україні суто правозахисна організація на зразок московської Ініціативної групи. 8 грудня 1971 р. в Одесі заарештували Ніну Строкату-Караванську, а вже за два тижні був створений «Громадський комітет захисту Н. Строкатої». Заяву комітету підписали Леонід Тимчук (Одеса), Ірина Стасів-Калинець, В'ячеслав Чорновіл (Львів), Василь Стус (Київ), Петро Якір (Москва)²⁷. У заяві зазначалося, що комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини і Пакту про громадські та політичні права. Комітет не встиг випустити бюлетень, адже через 22 дні розпочався так званий «генеральний погром» – тотальна хвиля репресій проти шістдесятників.

Основним засобом боротьби шістдесятників з тоталітарним режимом був самвидав. У 1965–1972 роках український самвидав складався з художніх творів, документів та публіцистики. З січня 1970 р. в самвидаві почало виходити перше в Україні періодичне видання – «Український вісник» (УВ), на зразок московської «Хроніки текущих событий» (ХТС). Але на відміну від ХТС, УВ містив не тільки інформацію про репресії та становище політв'язнів, а й подавав твори, поширені в самвидаві, – дослідження з історії, свідчення щодо геноциду українців, літературознавчі роботи, вірші, прозу. Видання відзначалося високим професійним рівнем. УВ був створений за ініціативою В'ячеслава Чорновола, який і став головним редактором цього часопису²⁸.

Рух шістдесятників тривав із кінця 50-х до початку 70-х років ХХ ст. і закінчився тотальним розгромом у 1972 р.

Україна була полігоном для випробовування КДБ нових методів боротьби з інакостю. Саме в ті часи були скоєні перші таємні вбивства (Алла Горська, Володимир Івасюк, Микола Зварич). Тоді ж була розпочата практика фабрикування кримінальних справ – за згвалтування, за хуліганство, за опір представникам влади, за зберігання наркотиків тощо. Саме в Україні репресії були найжорстокішими: перший табірний термін жінці за участь у гельсінському рухові (Ользі Гейко), перше застосування 187 прим. КК УРСР до жінки пенсійного віку – 75-річної Оксани Мешко, перше засудження жінки за те, що вона домогалася визволення чоловіка-політзека (Раїса Руденко)²⁹.

Підпільний рух не припинявся від часів ОУН аж до кінця 1980-х років – часів «гласності», коли він став вже непотрібним. Мабуть, найпомітнішою підпільною організацією 1960-х років можна вважати *Український національний фронт (УНФ)*, куди входили Дмитро Квезько, Зіновій Краківський, Михайло Дяк, Ярослав Лесів та інші. У 70-х роках діяли «*Український національно-визвольний фронт*» (УНВФ), головною дієвою особою й лідером якого можна вважати Зоряна Попадюка, «*Росохацька група*», членами якої були Володимир та Микола Мармуси, Степан Сапеляк, Петро Винничук та інші. Члени всіх цих підпільних організацій піддалися жорстоким репресіям.

Можна зазначити, що всередині *Українського національного руху* було дві течії, що прямо залежали від географії та історичної спадщини регіонів, де вони переважали. Перша течія мала політичний характер, формувалася на засадах ОУН-УПА й поширена була передусім у західних областях України. Цій течії властиві підпільні методи боротьби. У її представників не було якоїсь трансформації поглядів стосовно радянської влади: радянський режим сприймався ними виключно як окупаційний. Друга течія – рух за національні та культурні права – охоплювала всю Україну, переважала в Києві та Центральній Україні, а також у великих містах. У її представників зі східних та центральних регіонів відбулася значна трансформація поглядів: від віри у «соціалізм з людським обличчям», намагання відкрити людям і владі очі на національні проблеми й прагнень реформувати радянську систему до краху ілюзій стосовно реформування комуністичної системи в СРСР і боротьби за незалежну Україну. Самі дисиденти поділили свої лави на так звані «політиків» і «культурників». Цей розподіл є, звичайно, умовним. Знайомство представників цих двох течій як на волі, так і, передусім, у таборах породило єдиний український дисидентський рух на новому етапі – легальної боротьби за права людини. Представники обох течій ставали правозахисниками.

Після підписання Радянським Союзом Гельсінських угод у країні з'являються правозахисні організації, які передбачають легальні дії на захист прав людини й спираються у своїй діяльності на статті Заключного Акту цих угод. Наприкінці 1976 р. подібна організація з'являється і в Україні – *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод* (скорочено УГГ).

Найголовніша відмінність правозахисного руху від інших рухів і течій попереднього періоду полягає в тому, що правозахисники не протиставляли себе системі, а діяли всередині неї, намагаючись боротися законним, легальним шляхом, і прагнули змусити владу виконувати міжнародні угоди, власну Конституцію та закони.

УГГ була створена 9 листопада 1976 р. в Кончі-Заспі під Києвом на квартирі поета й публіциста Миколи Руденка, якого було обрано керівником Групи. До першого складу УГГ увійшли: Олесь Бердник – письменник-фантаст, Петро Григоренко (він став представником групи у Москві), Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Ніна Строката, Іван Кандиба, Олексій Тихий, Микола Руденко (керівник Групи), Мирослав Маринович,

Микола Матусевич³⁰. Робота УГГ мала правозахисний характер, хоча й зосереджувалася переважно на національному питанні, на проблемах збереження та відродження національної культури. УГГ випускала меморандуми, заяви, звернення та бюлетені. Водночас наприкінці 1970-х років почала з'являтися тенденція змикання інших рухів з національним рухом.

Від самого початку реакція влади на діяльність групи була різко негативною, репресії з кожним роком ставали дедалі жорстокішими. З 1979 р. до групи вступати стало дуже небезпечно – майже одразу починалися арешти й суд. До 1982 р. всі члени УГГ були засуджені й відбували покарання в таборах та в'язницях. УГГ усю свою увагу зосереджувала на фіксації порушень права українців на національну рівність. На відміну від інших гельсінських груп, вона не відгукувалася на релігійні переслідування, на рух за соціально-економічні права. І програмний документ УГГ, й інші її 30 документів присвячені різним аспектам національної проблеми³¹. Доля членів УГГ політв'язнів Валерія Марченка, Олекси Тихого, Юрія Литвина і Василя Стуса склалася трагічно – вони не пережили ув'язнення в Пермських таборах особливого режиму³².

Загальнодемократичний рух, що не ставив насамперед національної проблеми, був помітніший у зрусіфікованих великих містах центру, сходу та півдня України – у Києві, де він зрісся з українським національним рухом, у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку тощо.

Цей рух виник на початку «відлиги» у вигляді марксистських гуртків. Основною ідеєю усіх подібних об'єднань була зміна або корекція курсу партії відповідно до марксистських принципів. Вони використовували підпільні методи боротьби. Одним з найяскравіших об'єднань такого типу була група *Реалістичний робітничий гурток демократів*, яку створили у Донецьку молоді робітники Євген Доніченко, Микола Малий, Анатолій Сергієнко та інші. Членів групи було заарештовано у серпні 1957 р., а в листопаді засуджено на різні терміни ув'язнення³³. Аналогічні організації існували і в багатьох інших містах до початку 1970-х років. З еволюцією поглядів дисидентів на зміну демократам-підпільникам приходять правозахисники.

У 1969 р. харків'янин Генріх Алтунян став членом *Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР* – першого правозахисного об'єднання в країні. З України до групи увійшов і киянин Леонід Плющ. Мустафа Джемільєв, лідер руху кримських татар за повернення до Криму, теж став членом групи, тоді він ще мешкав у Ташкенті. Решта членів групи – росіяни: один з Ленінграда і 11 москвичів. Правозахисники на той час проводили петиційні кампанії: листи, заяви, звернення до різних радянських та міжнародних органів про стан прав людини в СРСР, на захист тих чи інших репресованих тощо. На прохання Петра Якіра – члена Ініціативної групи – Г. Алтунян і його друзі погоджуються підписати відкритого листа до Верховної Ради СРСР на захист кримських татар і П. Григоренка, заарештованого на початку травня 1969 р. Листа підписали 54 особи, зокрема Леонід Плющ (Київ), В'ячеслав Чорновіл (Львів) і харків'яни Генріх Алтунян, Володимир Пономарьов, Владислав Недобора, його дружина Софія Карасик, Аркадій Левін, його сестра Тамара Левіна, Семен Подольський, Давид Ліфшиц, Олександр Калиновський, Лев Корнілов. Уже 28 травня 1969 р. Ініціативною групою було відправлено листа до Комітету ООН з прав людини, у якому висвітлювалось становище з правами людини в СРСР³⁴. Харківські підписанти дізнались про це тільки з «ворожих голосів». На несподіване зауваження на роботі: «По «голосах» передали, що ви підписали листа до ООН!» Владислав Недобора відповів: «Раз передали – значить підписав»³⁵. «Вынос сору из избы» влада подарувати не могла, почалися репресії. Чотирьох харків'ян – Г. Алтуняна, В. Недобору, В. Пономарьова та А. Левіна – засудили

за ст. 187–1 до трьох років таборів загального режиму³⁶. Решта харків'ян-«підписантів» отримали суворі догани на роботі, були понижені в посаді, але жоден з них не відмовився від свого підпису.

1980 р. в Харкові почалися політичні переслідування, які переросли у справжню кампанію з розгрому центрів інакодумства. За два роки у місті було заарештовано та засуджено кілька відомих дисидентів-правозахисників і «відмовників». Генріха Алтуняна було засуджено за ст. 62 ч. 1 на 7 років таборів і 5 років заслання. Однією з цілей цього суду була спроба налякати опозиційну інтелігенцію, але тут КДБ помилився. Процес викликав обурення і співчуття до підсудного у великої кількості молоді, навіть тих, хто особисто не був знайомий з Алтуняном. Історика Євгена Анцупова було заарештовано у тому ж 1981 р. Під час обшуку в нього було вилучено його власні історичні твори, написані до 1979 р., у яких він пророкував вторгнення радянських військ до Афганістану і поразку СРСР у цій війні. Він написав листа до Л. Брежнєва з застереженням проти цієї війни. Є. Анцупова було засуджено до 6 років таборів і 5 заслання за ст. 62 ч. 1. Інший харківський дисидент, психіатр Анатолій Корягін, працював зі створеною у Москві *Робочою комісією з розслідування використання психіатрії у політичних цілях*, проводив незалежні психіатричні експертизи, писав про репресивну психіатрію в СРСР і друкувався в самвидаві. Він був заарештований 13 лютого 1981 р. і одержав 7 років ВТК плюс 5 – заслання за ст. 62 ч. 1³⁷.

В Одесі загальнодемократичний рух був тісно пов'язаний з українським національним рухом та з єврейським рухом за виїзд до Ізраїлю. Леонід Тимчук і його друзі вийшли на контакт з Ларисою Богораз і невдовзі долучилися до правозахисного руху: стали активними «підписантами», почали поширювати самвидав. Через Ларису Богораз у 1968 р. вони дізналися про активну українську дисидентку-шістдесятницю Ніну Строкату – дружину політв'язня Святослава Караванського. Через неї познайомилися з львів'янами В'ячеславом Чорноволом, Іриною Стасів-Калинець, киянами Іваном Світличним, Оксаною Мешко та іншими учасниками українського руху опору³⁸.

Як уже згадувалося, після арешту Н. Строкатої на її захист українськими дисидентами був організований «Комітет захисту Н. Строкатої». Довіреною особою Н. Строкатої в Одесі став Л. Тимчук³⁹. Тоді ж була заарештована активістка єврейського руху Рейза Палатник, що брала активну участь і в загальнодемократичному русі. 1974 р. був заарештований В. Ігрунов, який вважався однією з центральних постатей у поширенні самвидаву в СРСР. У його справі пройшло близько 30 осіб⁴⁰; він був визнаний божевільним і відправлений до Одеської психлікарні, де перебував до 1976 р. У другій половині 1970-х – першій половині 1980-х років стали в'язнями сумління найактивніші одеські дисиденти: Леонід Тимчук, Василь Барладяну, Вікентій Гончаров, Ганна Михайленко, Петро Бутов.

Обурення й презирство до влади, особливо серед молоді, зростало і виплеснулося в масові рухи вже під час перебудови, коли суспільство зустрічало політв'язнів як героїв.

Особливістю України щодо *релігійних рухів* є наявність *Української греко-католицької церкви (УГКЦ) й Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)*. Віруючі, які належали до цих конфесій, жорстоко переслідувалися. Існування таких церков в Україні влада не визнавала взагалі. Представники греко-католицької та автокефальної православної церков були дуже близькими до українського національного руху.

Після угоди Сталіна з Російською православною церквою (РПЦ) у 1944 р. остання стала одним з інструментів нагляду та впливу на суспільство⁴¹. Тому радянська влада прагнула підпорядкувати усі інші конфесії РПЦ або знищити їх взагалі. У межах цієї політики було проведено Львівський Собор 1946 р., на якому УГКЦ

«возз'єдналася» з Російською Православною Церквою⁴². Після «возз'єднання» посилився масовий терор проти священнослужителів-уніатів. Митрополит Йосип Сліпий, єпископи і більше тисячі священників піддалися репресіям. Три тисячі парафій було ліквідовано або насильно «переорієнтовано» в православ'я. Багато уцілілих представників УГКЦ – священників і просто віруючих – пішли у підпілля і проводили катакомбні богослужіння⁴³.

Практично по всій Західній Україні були поширені катакомбні церкви і навіть катакомбні монастирі УГКЦ. Греко-католицький рух на Західній Україні був масовим. Населення чинило опір руйнації, розграбуванню храмів, використанню церковних приміщень як господарських складів та іншим проявам вандалізму радянської влади. Були спроби захищати права віруючих шляхом петицій, відкритих листів, звернень.

Першою правозахисною організацією на захист прав віруючих УГКЦ стала *«Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні»*, створена 9 вересня 1982 р. До її складу увійшли Йосип Тереля, отець Григорій Будзінський, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко⁴⁴. 24 грудня 1982 р. було заарештовано голову Ініціативної групи Терелю. Його було засуджено на 1 рік за дармоїдство – один з улюблених прийомів боротьби з дисидентами. Виконуючим обов'язки голови групи став Василь Кобрин⁴⁵. У той час група мала ще одну назву: *«Комітет захисту католицької віри в Україні»*. Незважаючи на репресії, протягом усього часу панування радянської влади рух УГКЦ не вщухав.

Українська автокефальна православна церква, яка відокремилася під час створення першої української держави 1917 р., була ліквідована більшовиками 1930 р., а її священники, монахи й просто віруючі були в 1930-х роках піддані жорстоким репресіям⁴⁶. Відновлена під час німецької окупації, УАПЦ була обвинувачена у співпраці з німцями, і під час наступу радянських військ її священнослужителі відступали разом з вермахтом, а згодом емігрували на захід. Ті, хто залишився, були замордовані більшовиками або перейшли до складу РПЦ. Таким чином, після війни УАПЦ існувала тільки в екзилі⁴⁷. В Україні не було руху УАПЦ, проте був один православний священник, правозахисник, який уособив боротьбу українського православ'я за права людини в Україні – це Василь Романюк, багаторічний політ'язень, член УГГ, а згодом – патріарх Володимир.

Жорстоким гонінням піддавались протестанти. Церква *Євангельських християн-баптистів (ЄХБ)* була найчисленнішою з усіх протестантських церков як в СРСР, так і в Україні. З метою контролю згори було утворено Всесоюзну раду церков ЄХБ (ВР ЄХБ). У 1960 р. ВР ЄХБ видав «Нове положення ВР ЄХБ» та таємний документ – «Інструктивний лист старшим пресвітерам», які мали серйозні розбіжності з принципами баптистської церкви. Пресвітери А. Прокоф'єв, Г. Крючков, Г. Вінс та інші сприйняли його як віровідступництво ВР ЄХБ⁴⁸. У травні 1960 р. вони об'єдналися в Ініціативну групу. Нескорені баптисти піддавалися жорстоким репресіям. У лютому 1964 р. виникла правозахисна організація ЄХБ – *«Рада родичів в'язнів євангельських християн-баптистів»*, очолювана протягом 15 років Лідією Вінс – матір'ю Георгія Вінса і дружиною Петра Вінса, який загинув у сталінських таборах. Лідія Вінс відбула за свою діяльність трирічний термін від 1970 до 1973 року. У 1974 р. було заарештовано самого Георгія Вінса – секретаря Ради церков ЄХБ (постійного керівного органу окремої церкви, не підпорядкованої ВР ЄХБ). Проте це викликало таку потужну хвилю протесту як на Заході, так і в СРСР, що керівництво Радянського Союзу змушене було піти на поступки і обміняти Г. Вінса на кількох радянських шпигунів, заарештованих на Заході.

Іншою великою протестантською конфесією були *П'ятдесятники*. Їх також жорстоко переслідували. У 1945 р. цю конфесію було примусово підпорядковано ВР ЄХБ. Проте більшість громад п'ятдесятників просто не реєструвались й існували в підпіллі, не підпорядкувавшись ВР ЄХБ. У 1981 р. п'ятдесятниками була утворена правозахисна організація *Комітет «Право на еміграцію»*. Одним з її лідерів був донеччанин Павло Ахтьоров – автор релігійного трактату «На пути к бессмертию». За свою діяльність він був двічі засуджений у 1971 та 1981 роках⁴⁹.

Однією з найбільш переслідуваних за радянських часів конфесій були *Вірні і вільні адвентисти сьомого дня (ВВАСД)*. Усі її керівники загинули у таборах. Г. Оствальд і П. Мажура загинули ще за сталінських часів, а їх спадкоємець Володимир Шелков провів в ув'язненні і засланні 26 років і помер у таборі у 84-річному віці у 1980 р. Він був видатним релігійним письменником, який, зокрема, досліджував проблеми взаємовідносин церкви і держави, релігії і права. Особливо репресії проти адвентистів активізувались з 1979 р. КДБ старанно намагався викрити підпільне видавництво ВВАСД «Вірний свідок». Для цього він застосовував усі методи, включаючи катування адвентистів, затриманих з релігійною літературою⁵⁰. Переслідувань зазнавали також протестанти згаданих конфесій через категоричну відмову служити в армії.

Чинили опір радянському тоталітаризму і різноманітні рухи за свободу пересування. *Рух за свободу еміграції*, так званий рух «*відмовників*», мало чим відрізнявся від аналогічних рухів в інших республіках Радянського Союзу. Назва «відмовники» походить від відмови на прохання дозволу на виїзд з СРСР. Однією з основних таких течій був *Рух німців за виїзд до ФРН*. Його ще можна охарактеризувати як рух репресованого народу за повернення до рідних місць, адже 28 серпня 1941 р. вийшов Указ Президії ВР СРСР про депортацію німців до Середньої Азії та Сибіру. З 1974 р. Уряд ФРН підтримував радянських німців у їх бажанні повернутися на батьківщину, що значно посприяло їхній боротьбі за виїзд. Хоча у більшості випадків німцям давали дозвіл на виїзд, багатьом все ж було відмовлено під різними приводами. Проти німців-відмовників, які продовжували боротися за право на виїзд, застосовувались як судові, так і позасудові репресії⁵¹.

Основною дисидентською течією за свободу еміграції був *Єврейський рух за виїзд до Ізраїлю*. Як і в німців, однією з головних причин виникнення руху була дискримінація за етнічною ознакою як з боку держави, так і в побуті. Антисемітизм в СРСР був державною політикою: перешкоджання вступу євреїв до вузів, просуванню по службі тощо. Така національна політика розпалювала і споконвічний побутовий антисемітизм. На відмовників чекали утики на роботі або її втрата, пониження на посаді, цькування дітей у школі та інші неприємності. Основною формою боротьби «відмовників» на той час були скарги, звернення, петиції як окремих осіб та родин, так і цілі петиційні кампанії.

Під час політики «розрядки», в середині 1970-х років, радянська влада все ж відпускала особливо настирних людей в еміграцію. Більше того, деяких активістів інших рухів єврейської національності намагалися примусити подати документи на виїзд. Ситуація ускладнилась з 1979 р., коли отримати дозвіл на виїзд стало практично неможливо. Одним із засобів протесту з цього часу стають колективні голодування.

Була й інша течія в єврейському русі – «*культуристи*». Вони боролися за реалізацію культурних і релігійних прав єврейського народу, за створення умов для розвитку єврейської культури, виховання дітей у її традиціях тощо. Проте культуристи доволі швидко переконувались, що створення сприятливих умов для розвитку національної культури у тоталітарній державі неможливе, й поповнювали лави прибічників еміграції⁵².

Єврейський рух за виїзд до Ізраїлю користувався підтримкою українських правозахисників. Йосиф Зісельс – один з активних захисників відмовників і активіст єврейського культурницького руху – був і українським правозахисником, членом УГГ.

Одним з найпотужніших дисидентських рухів у СРСР був *Рух кримських татар за повернення до Криму*. 18 травня 1944 р. цілий народ – кримські татари – був звинувачений у зраді батьківщині й депортований з Криму. Рух кримських татар за повернення на батьківщину, пробуджений відлигою, почався з Узбекистану, де кількість кримських татар була найбільшою. У селах, районах і містах виникали ініціативні групи. На початок 60-х років петиції підписало вже понад 100 тисяч чоловік⁵³. Проте влада залишалась глухою до прохань цілого народу.

У 1966 р. активістами руху було проведено загальнонародне опитування з метою встановити чисельність населення і кількість жертв депортації. Результати були надіслані до ХХІІІ з'їзду КПРС у зверненні, яке підписало 130 тисяч чоловік. Активні дії кримських татар все ж таки призвели до того, що влада пішла на поступки. 9 вересня 1967 р. вийшло два Укази Президії ВР СРСР: «Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму» та «Про порядок застосування частини 2 Указу Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 року», які хоч і принижували національну гідність кримських татар формулюваннями на кшталт «громадяни татарської національності», проте знімали з них тавро «зрадників Батьківщини» та дозволяли селитися «по всій території СРСР», зокрема в Криму⁵⁴. Однак у СРСР закон і його виконання – різні речі. Ще до опублікування Указів по всьому Криму була введена прописка, яка раніше існувала лише в містах та на курортах. Нотаріальним конторам була дана таємна вказівка не оформлювати купівлю будинків, якщо купує кримський татарин, а керівникам підприємств – не брати на роботу кримських татар, і це за нестачі робочих рук на півострові!

У вересні 1968 р. були заарештовані 10 найактивніших членів ініціативних груп. Кримські татари нібито звернулися до Петра Григоренка з проханням бути громадським захисником на суді, який очікувався у травні 1969 р. Насправді ж це була провокація КДБ. 7 травня 1969 р. його було заарештовано у Ташкенті. Григоренко був визнаний психічно хворим і пробув у спецпсихлікарні 5 років. 17 травня заарештували й іншого захисника кримських татар – Іллю Габая⁵⁵. У цей час кримськотатарський рух був вже тісно пов'язаний з загальносоюзним правозахисним рухом. Так само й Ініціативна група захисту прав людини, що виникла у Москві 1969 р., була створена за прикладом кримськотатарських ініціативних груп. Одним із засновників Ініціативної групи захисту прав людини був Мустафа Джемільєв – активіст кримськотатарського руху, дисидент, політв'язень, який згодом став національним героєм і очолив рух кримських татар за репатріацію. 11 вересня 1969 р. його також заарештували і судили разом з І. Габаєм. Обоє засудили в січні 1970 р. за статтею 190-1 на 3 роки ув'язнення⁵⁶. Мустафа Джемільєв поклав усе своє життя на національну боротьбу, його судили вперше у 1966 р., потім у 1970, 1974, 1976, 1979, 1983 рр. і останній раз – у 1986 р.

Рух кримських татар за повернення до Криму був наймасовішим дисидентським рухом у СРСР – тільки акції цього руху нараховували сотні тисяч учасників. Він відіграв велику роль у боротьбі з радянським тоталітаризмом.

Подібними в усіх республіках СРСР були й спроби створення вільних профспілок, організації страйків та інші форми боротьби, що визначають *Рух за соціальні та економічні права*. В Україні цей рух був поширений перш за все в промислових регіонах: у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях. Основною формою опору робітників були страйки. Щодо їхньої кількості в Україні, А. Русначенко наводить такі цифри: у 1960 р. відбулося 6 страйків, у 1962 р. – 9,

а у 1963 р. – 15 страйків. Упродовж 1973–1975 років кількість страйків була не більшою, ніж у 1960 р.⁵⁷

Робітничий рух оформився у вигляді незалежних профспілок. 26 лютого 1978 р. шахтарем Володимиром Клебановим була створена «Асоціація вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі». Був складений Статут першої незалежної профспілки, до якої вдалося залучити близько 200 чоловік.

28 грудня 1978 р. в Москві виникла ще одна організація, яка мала на меті захист соціальних та економічних прав, – «Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих» (ВМОТ)⁵⁸. За структурою вона була загальносоюзною організацією з автономними філіями на місцях, зокрема й в Україні.

На думку автора, у незалежній Україні не відбулося зміни політичної еліти зокрема тому, що різні дисидентські рухи і течії не змогли об'єднатися ще за часів тоталітаризму. Цього не сталося, напевно, через відмінність історичної спадщини різних регіонів України, через мультинаціональність, полірелігійність і, перш за все, ослабленість народу після голодомору, сталінських репресій та світової війни.

¹ Чорновіл, В. Лихо з розуму. Львів, Меморіал, 1991.

² Хейфец, М. Избранное. В 3 т. Т. 3. Украинские силуэты. Военнопленный секретарь. Харьков, Фолио, 2000.

³ Бадзьо, Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. К., Таксон, 1996.

⁴ Алексеева, Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. М., ЗАО РИЦ «Зацепка», 2001.

⁵ Зайцев, Ю. Дисиденти – опозиційний рух 60-х–80-х рр. – В: Сторінки історії України ХХ століття. К., 1992. – 195–235 с.

⁶ <http://kipiani.org>

⁷ Батенко, Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів, Кальварія, 1997.; Батенко, Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля. Львів, НТШ, 1999.

⁸ Касьянов, Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х років. К., Либідь, 1995.

⁹ Курносов, Ю. Инакомыслия в Украине (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). К., 1994.

¹⁰ Русначенко, А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К., Видавництво імені Олени Теліги, 1998.

¹¹ Данилюк, Ю., Бажан, О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К., Рідний край, 2000.

¹² Охотин, Н. Г., Петров, Н. П., Рогинский, А. Б. Доклад на конференции «Дисидентское движение в СССР. Предмет исследования, источники, методика изучения». 24–25. 08. 1992. НИПЦ «Мемориал». На правах рукопису.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. Взятє Б. Захаровим, 1997. – Архів ХІПГ (<http://archive.khpg.org>).

¹⁶ Маляренко, В. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. К., Юринком, 1997, с. 207.

¹⁷ З виступу працівника Генеральної прокуратури України В. Дріжчаного на нараді комісії з питань реабілітованих. К., 1992.

¹⁸ Русначенко, А. Вказ. праця (Документи і матеріали), № 4. Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР. К., Видавництво імені Олени Теліги, 1998, с. 325.

¹⁹ Алексеева, Л. Вказ. праця, с. 10.

²⁰ Інтерв'ю німецької радіостанції в Кельні зі Степаном Бандерою. Шлях Перемоги, чч. 43 і 44 з 1954 р., також у: «Гомін України», Торонто, ч. 1–2 (294–295) з 7. 1. 1955 р. п. н. «Інтерв'ю німецької радіовисильні зі Степаном Бандерою».

²¹ Алексеева, Л. Вказ. праця, с. 12.

²² Дзюба, І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен, Сучасність, 1968.

- ²³ *Чорновіл, В.* Вказ. праця.
- ²⁴ *Касьянов, Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х років. К., Либідь, 1995, с. 74.
- ²⁵ *Мороз, В.* Серед снігів. Мюнхен, Сучасність, 1975, с. 80.
- ²⁶ 3 листів М. Береславського. – Архів ХПГ.
- ²⁷ Аудіоінтерв'ю з Л. Тимчуком. Взяте В. Овсієнком, 2001. – Архів ХПГ (<http://archive.khpg.org>).
- ²⁸ Український вісник. Випуски 1–6. Париж–Балтимор, Смолоскип, 1971–1977; *Чорновіл, В.* Твори в 10 т. Т. 3. Український вісник. Випуск I–VI. К., Смолоскип, 2006.
- ²⁹ *Захаров, Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні. Харків, Фолио, 2003, с. 63.
- ³⁰ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГГ). В 4 т. Т. 2. Документи і матеріали (9 листопада 1976 – 2 липня 1977). Харків, Фолио, 2001, 15–16.
- ³¹ УГГ. Вказ. видання в 4 т.; Українська гелсінкська група 1978 – 1982. Документи і матеріали. Торонто–Балтимор, Смолоскип, 1983.
- ³² Аудіоінтерв'ю з М. Горбалем. Взяте В. Овсієнком, 1998. – Архів ХПГ (<http://archive.khpg.org>).
- ³³ *Русначенко, А.* Вказ. праця, с. 240.
- ³⁴ *Алтунян, Г.* Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков, Фолио, 2000. – 297–301.
- ³⁵ *Захаров, Б.* Вказ. праця, с. 35.
- ³⁶ *Алтунян, Г.* Вказ. праця, с. 41.
- ³⁷ *Захаров, Б.* Вказ. праця, с. 37.
- ³⁸ Аудіоінтерв'ю з Л. Тимчуком. Взяте В. Овсієнком, 2001. – Архів ХПГ (<http://archive.khpg.org>).
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Алексєєва, Л.* Вказ. праця, с. 293.
- ⁴¹ Там само, с. 190.
- ⁴² Мартирологія українських церков (МУЦ) у 4 т. Т. 2. Українська католицька церква. Торонто–Балтимор, Смолоскип, 1985, с. 74.
- ⁴³ Там само, 73–83.
- ⁴⁴ Там само, 651–665.
- ⁴⁵ Там само, с. 97.
- ⁴⁶ МУЦ. Т. 1. Українська православна церква, с. 994–1048.
- ⁴⁷ Там само, 1048–1059.
- ⁴⁸ *Алексєєва, Л.* Вказ. праця, с. 152.
- ⁴⁹ *Данилюк, Ю., Бажан, О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.). К., Рідний край, 2000, с. 304.
- ⁵⁰ *Алексєєва, Л.* Вказ. праця, с. 182.
- ⁵¹ Там само, 143–149.
- ⁵² Там само, 123–136.
- ⁵³ Там само, с. 103.
- ⁵⁴ Там само, с. 105.
- ⁵⁵ Там само, с. 110.
- ⁵⁶ Там само, с. 110.
- ⁵⁷ *Русначенко, А.* Вказ. праця, с. 236.
- ⁵⁸ *Алексєєва, Л.* Вказ. праця, с. 346.